

стверджувати, що проблема індивідуалізації навчання в умовах сільської початкової школи багатоаспектна, потребує подальшого дидактико-методичного дослідження і розробки оптимальних шляхів її вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Початкова школа. — 2002. — №№ 2, 3.
2. Савченко О. Я. З початкової школи виростає вся освіта / О. Я. Савченко // Освіта України. — 2005. — 15 листопада.
3. Логачевська С. П. Дійти до кожного учня / за ред. О. Я. Савченко / С. П. Логачевська. — К.: Радянська школа, 1990. — 158 с.
4. Унт И. Индивидуализация и дифференциация обучения / И. Унт. — М.: Педагогика, 1990. — 192 с.

УДК 378

Валентина КАЛІЩ, Валентина СОБКО

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СЛОВА ЯК СКЛАДОВА МОВНОГО І МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкриваються теоретичні основи та пропонуються практичні прийоми і засоби реалізації лексико-граматичного підходу до вивчення слова в початковому шкільному курсі української мови, спрямовані на формування в молодших школярів мовних знань і мовленнєвих умінь та навичок, розвиток образного і логічного мислення.

В статье раскрываются теоретические основы и предлагаются практические приёмы и средства реализации лексико-грамматического подхода к изучению слова в начальном курсе украинского языка, направленные на формирование в младших школьников языковых знаний и речевых умений и навыков, развитие образного и логического мышления.

The authors write about theoretical principles and practical methods and ways of realization of lexical and grammatical approach to word learning at the elementary level of Ukrainian school course are offered. They are directed on forming primary pupils' language knowledge and language skills and habits, the development of figurative and logical thinking.

Однією з актуальних проблем сучасної лінгводидактики є функціонально-комунікативний та когнітивний підходи до вивчення мовної системи, що відповідно окреслюється пріоритетами шкільної мовної освіти, визначеними державними документами (Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Закон «Про освіту», Державний стандарт початкової загальної освіти) та навчальними програмами. Головною метою сучасної школи стає формування мовної особистості. Важливою складовою цього процесу є розвиток умінь здійснювати всі види мовленнєвої діяльності, реалізація якого відбувається на всіх етапах вивчення шкільного курсу української мови, починаючи з початкової ланки, і у процесі розгляду всіх розділів і тем, передбачених чинною програмою.

Проблема мовного та мовленнєвого розвитку школярів у різних її аспектах розглядалася у працях відомих педагогів (Ф. Буслаєв, Я. Коменський, М. Рибнікова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Чавдаров) і сучасних лінгводидактів, зокрібно: Л. Варзацька, М. Вашуленко, Н. Гац, Н. Голуб, Т. Груба, К. Климова, Н. Лазаренко, Л. Марченко, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентиліук, М. Плющ, Л. Паламар, Л. Попова, К. Пономарьова, Г. Ткачук, В. Усатий, Н. Янчук та інші.

Проте зазначена проблема може мати різне бачення її практичного розв'язання. Як доведено, для свідомого користування мовою у процесі спілкування необхідно знати основи функціонування мовних елементів різних структурних рівнів, їх комунікативне призначення, особливості реалізації в мовленнєвих актах, взаємозв'язки між ними.

Мета статті — визначити теоретичні засади і методичні прийоми та засоби практичної реалізації лексико-граматичного підходу до вивчення слова як однієї із складових мовного і мовленнєвого розвитку молодших школярів.

Важливість роботи зі словом у процесі формування мовної і мовленнєвої особистості

визначається його місцем та роллю у структурі мови і мовлення. Як відомо, слову притаманні всі основні функції мови, зокрема когнітивна, номінативна, кумулятивна, емотивна, естетична, волонтактивна, прагматична та інші. У ньому закодована глобальна інформація про концептуальну картину світу, соціальні процеси, історичні події, психологію, життя і побут народу, його культуру, звичаї, традиції, вірування, морально-етичні сторони людського буття тощо.

Крім цього, слід додати, що в мовному спілкуванні поведінка слів визначається обов'язковими правилами, закономірностями видозміни їхньої внутрішньої структури і сполучуваності в межах комунікативних одиниць — речень. І хоч слово, на думку О. Реформатського, некомуникативне, але саме із слів утворюються речення для здійснення комунікації [5]. До того ж концептуальні, лексико-граматичні та функціонально-комуникативні можливості слова розкриваються лише в структурі висловлювання, в результаті сполучуваності з іншими одиницями. Отже, слово як елемент мовної структури одночасно постає засобом номінації і важливим компонентом формально-граматичної та семантичної структури одиниць спілкування. Це означає, що ефективне структурування і здійснення мовленнєвої діяльності на всіх її рівнях значною мірою залежить від усвідомлення мовцями лінгвістичної сутності та когнітивно-комуникативної природи слова.

Таким чином, робота зі словом, орієнтована на ознайомлення учнів із його лексико-семантичними, граматичними, функціонально-комуникативними, стилістичними ознаками, є важливою складовою мовного і мовленнєвого, а також пізнавального розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Сучасні лінгвометодичні підходи до вивчення слова спираються на загальнотеоретичні положення лінгвістів різних напрямів і течій мовознавчої науки, передусім на праці Ш. Баллі, О. Бондаря, Р. Будагова, Л. Булаховського, Ж. Вандрієса, В. Вашенка, В. Виноградова, Г. Глісона, В. фон Гумбольдта, М. Кочергана, Д. Кудрявського, П. Кузнецова, Л. Лисиченко, А. Норейна, Д. Овсянниково-Куликовського, О. Потєбні, В. Русанівського, Е. Сепіра, О. Смирницького, Ф. де Соссюра, В. Степанової, М. Шанського, Г. Шухардта, Л. Щерби та ін.

Загальноприйнятим у лінгвістиці є трактування слова як найменшої самостійної і вільно відтворюваної в мовленні відокремленооформленої одиниці мови, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента — його називання, вказування на нього або його вираження [7, с. 565]. Як лінгвістична категорія, слово в мовознавстві синтезує два поняття — лексема і словоформа. Лексема функціонує як одиниця мови і є сукупністю усіх форм та значень слова, структурний елемент мови. Словоформа — це реалізація лексеми, а отже, одиниця мовлення, тобто граматична форма слова, яка відрізняється від іншої форми лише граматичним значенням. Як і будь-яка одиниця мови, лексема реалізується в різних словоформах, зберігаючи в кожному конкретному випадку своє лексичне значення [1].

Відомо, що слово має знакову природу і характеризується такими основними семіотичними властивостями, як матеріальність, інформативність, узагальненість, умовність, довільність тощо. Суттєвою ознакою, яка відрізняє слово від незначків, є двобічність — єдність плану вираження (звукова форма слова) і плану змісту (значення). Останнє в сучасній науці трактується по-різному. Зокрема, дослідники виділяють такі підходи до розуміння значення слова: аналітичний (референційний), функціональний, операційний, діяльнісно-антропоцентричний. У межах аналітичного підходу значення слова розглядається як лексичне значення (лексична семантика), тобто конкретно-індивідуальний зміст слова, який являє собою відображення або тільки вираження (у різних типах слів) та фіксацію у свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості [7, с. 285]. У структурі лексичного значення виділяють різні семантичні компоненти (семи), у тому числі лексичні (когнітивні та конотативні), граматичні

і словотвірні, які виокремлюються за здатністю виконувати номінативну функцію [1].

Отже, у мові слово функціонує як одиниця, яка відображає єдність форми і значення (передусім лексичного та граматичного). Зазначимо, що під граматичним значенням розуміють додаткове, абстраговане в результаті обов'язкового розрізнення не менше двох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів з властивим їм лексичними значеннями [6, с. 308]. Граматичні значення органічно входять до семантичного плану кожного окремо взятого слова, обов'язково супроводжують, підтримують його вираження.

Оскільки предметом нашої уваги є лексико-граматичний аспект, зазначимо, що слова як лексичні і граматичні одиниці об'єднуються в частини мови (лексико-граматичні класи). Отже, лексико-граматичний підхід до вивчення слова передбачає розгляд його як системи словоформ різних частин мови, що функціонують у структурі синтаксичних конструкцій і забезпечують їх формально-граматичну та семантико-синтаксичну організацію.

Нагадаємо, що традиційно до частин мови відносять найбільші класи слів, які виділяються за єдністю трьох важливих ознак: спільним категоріальним (частинимовним) значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень конкретних слів; складом і функціональним призначенням морфологічних категорій, реалізованих у межах відповідних парадигм; спільністю основних синтаксичних функцій. Отже, на нашу думку, слово знаходить конкретну реалізацію в мовленні як відповідна частина мови, виявляючи всі властиві йому ознаки і репрезентуючи всі можливі системні зв'язки та відношення.

Ураховуючи лінгвістичну природу слова, у процесі навчання мови в молодших школярів, починаючи з першого класу, слід формувати розуміння слова в єдності його форми, змісту і функцій. Особливу увагу варто приділяти усвідомленню взаємозв'язку лексичних і граматичних компонентів його структури. Зауважимо, що лексичне значення слова має мінімальний рівень узагальнення, якого достатньо для розрізнення окремих слів, але недостатньо для розрізнення груп однотипних слів. Тому частини мови диференціюють не за лексичним, а за категоріальним значенням, оскільки воно є вищим рівнем узагальнення і базується на лексичному значенні окремих слів. Категоріальне значення об'єднує слова з однотипним лексичним значенням в окрему групу і одночасно відокремлює її від групи слів з іншим лексичним значенням [2].

Отже, школярі мають усвідомити, що в межах, наприклад, іменника як частини мови об'єднуються найрізноманітніші щодо лексичної семантики слова (назви істот, конкретних предметів, явищ природи, абстрактних понять, дій, процесів тощо), але найзагальнішим, здатним об'єднати їх в одну частину мови, є спільне категоріальне значення предметності, що формально виражається самостійними категоріями роду, числа і відмінка. Прикметники ж можуть позначати широкий спектр статичних ознак предмета формально вираженими синтаксично залежними граматичними категоріями роду, числа і відмінка. Найзагальнішою категоріальною семантикою дієслова є процесуальна ознака (дія або стан), яка виражається категоріями особи, часу, виду тощо.

Водночас слід звертати увагу і на те, що той самий семантичний зміст (якість, кількість, дія, стан тощо) може передаватися різними частинами мови. Вибір їх і безпосереднє вживання в мовленні залежать від типу та стилю мовлення і зумовлені метою та метою спілкування.

Формування в учнів уявлень про категоріальне значення основних частин мови розпочинається ще в період навчання грамоти і завершується під час вивчення частин мови. Відповідно до вимог програми початкового курсу української мови [3; 4] у процесі роботи зі словом у дітей мають сформуватися уявлення про лексичне значення слів, його типи (пряме і переносне), уміння групувати їх за семантичними ознаками, за характером парадигматичних відношень (гіпонімічних, синонімічних, контрастивних, омонімічних), розпізнавати та розрізняти слова як частини мови за значенням, морфологічними ознаками і роллю в реченні, уживати лексико-граматичні класи слів у власних висловлюваннях з урахуванням усіх їх властивостей і відношень тощо.

Формування зазначених компетенцій забезпечується системою словниково-стилістичних, словниково-граматичних та словниково-логічних вправ, представлених у чинних підручниках і посібниках з української мови. Такі вправи включають завдання на семантизацію слів, з'ясування парадигматичних зв'язків між ними, граматичної природи, функцій у структурі речення і зв'язного висловлювання тощо.

Цю систему вправ відповідно до мети нашої розвідки можна доповнити завданнями репродуктивного і продуктивного характеру, зорієнтованими на розуміння молодшими школярами когнітивних, конотативних, функціонально-комунікативних ознак слова, репрезентованих різними частинами мови. Наголосимо також, що важливим у структуруванні системи вправ є комплексний характер завдань і добір відповідного дидактичного матеріалу.

Наведемо зразки деяких вправ, які можуть використовуватися під час вивчення різних частин мови:

1. Прочитайте вірш. Поміркуйте, які слова допомогли зрозуміти, що саме описує автор і в яку пору. Доберіть заголовок.

<i>У долину біля кладки</i>	<i>і окріп, і часничок,</i>
<i>Забігає цап на грядки,</i>	<i>і цибулю, і чорнушку,</i>
<i>Хоче вкрасти огірки,</i>	<i>ще ї надіти на ріжок</i>
<i>і червоні буряки,</i>	<i>наш пахучий васильок</i>
<i>і капусту, і петрушку,</i>	<i>(М. Стельмах)</i>

Випишіть іменники, які позначають назви рослин, згрупуйте їх за спільним значенням. Яка їх роль у тексті? Визначте рід і число.

2. Прочитайте речення. Про яку пору року йдеться в них? Свій висновок обґрунтуйте словами і виразами з речень. Поміркуйте, чому ці речення не можна назвати текстом.

1. *Вода гоготала, гурчала струмками по ярах і пагорбах, неспокійно ворухилися ріки, немов ремствували на береги, і розливались на всю міць, на всю широчінь.* 2. *З дитячих років вона найдужче любила цю пору року з її гомоном нестинної води, цвіріньканням перишх пташок, жадобою цвіту, росту кожного дерева, кожного кущика, кожної билінки.*

З'ясуйте значення виділених слів. До якої частини мови вони належать? Доведіть. Доберіть споріднені слова інших частин мови, які передають ту саму ознаку. Чим вони відрізняються від іменників?

Випишіть іменники, визначте рід, число і відмінок.

3. Прочитайте виразно прислів'я. Поміркуйте над прочитаним.

1. *Лиха та радість, по котрій смуток наступає.* 2. *Іржа залізо їсть, а печаль серце.* 3. *Згине туга — буде друга.* 4. *Нудьгу годую, журбу сповиваю, сум колишу.*

Назвіть іменники, які передають основну тему всіх прислів'їв. З'ясуйте їх значення. Як називаються такі слова?

Випишіть іменники, згрупувавши їх за значенням (назви конкретних предметів; назви якостей (емоцій і почуттів); визначте рід цих іменників.

4. Спишіть прислів'я. Висловіть свою думку про значення книги для людини.

1. *Книга не пряник, а дітей до себе манить.* 2. *Книги — ключ до знань.* 3. *Золото добувають із землі, а знання — з книжок.* 4. *Розум без книги, що птах без крил.* 5. *З книгою подружися, розуму наберешися.* 6. *Книги читати — усе знати.*

Поміркуйте: у кожному реченні повторюється те саме слово чи різні? Обґрунтуйте.

Випишіть окремо різні форми слова книга, поставте до них питання і визначте відмінок. Розберіть слова за будовою. Яка частина слова виражає значення відмінка?

5. Спишіть прислів'я, добираючи потрібні слова з довідки. Якими частинами мови вони є? Обґрунтуйте свій вибір. Поміркуйте, які стосунки між людьми передано цими мудрими народними висловами.

1. *З добрим ..., а лихих стережись!* 2. *Яку ... заведеш, таке й життя поведеш.* 3. *У ... вода солодша, ніж у ворога мед.* 4. *Гусак свині не ...* 5. *Для ... нового не цурайся старого.*

Слова для довідки: *друг, дружити, дружба, товариш, приятель.*

Підкресліть іменники-синоніми, визначте їх рід, відмінок і число, виділіть закінчення. Знайдіть у реченнях антоніми. До якої частини мови вони належать? Доведіть необхідність їх уживання.

6. Прочитайте текст. Визначте його тип, тему та мету. Доберіть заголовок. Доведіть, що текст художній.

Сиджу нерухомо, не зводжу очей з пташини. В мене аж серце завмирає, коли дивлюсь на неї. Яка ж вона красива, оця морська чайка! Висока на своїх довгих жовтих ногах з качиними перетинками. В неї велика біла голова, товста шия, круглі, мов чорні намистинки, очі, розумні, дотливі і дуже добрі. Мені здається, що чайка щось хоче сказати, тільки не вміє... Вона навіть вийшла на світло, я бачу її сірі, аж блакитнуваті крила, на яких, здається, засохли краплі морської води. Кінчики крил чорні, гострі. А дзьоб великий, міцний (За Ю. Збанацьким).

Поміркуйте, які слова допомагають описати пташку. До якої частини мови вони належать? Доведіть.

Випишіть прикметники за групами: 1) колір; 2) розмір; 3) форма предмета; 4) загальна ознака. Зробіть висновок, що передається словосполученням «ознака предмета».

Складіть усну розповідь на тему: «Про що розповіла б чайка, якби могла говорити?». Використовуйте прикметники.

7. Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні прикметники з довідки. Поставте їх у відповідній формі, обґрунтуйте. Порівняйте відновлений текст із попереднім варіантом (без прикметників). Висловіть власну думку про роль прикметників у мові.

І знову синіє небо. На ньому ... сонце сипле скрізь ... бризками. По шляху біжать ... струмочки. Пишається проти сонця гай. Він весь у ... краплях, як у ... намисті.

... стіною сплелоя жито. Загули ... бджоли. Високо під небом блиснула ... крилом чайка. Лунає ... гомін. Люди повертаються з поля.

Слова для довідки: *золотий, блискучий, жвавий, сріблястий, дорогий, густіший, метушливий, срібний, бадьорий.*

Підкресліть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться. Поясніть, як вони поєднуються; визначте рід, число і відмінок.

Назвіть прикметники, вжиті в переносному значенні. Як ви розумієте їх значення?

Доберіть до іменника *небо* прикметники, які б характеризували його за різних обставин: у літні сонячні дні; в осінні похмурі дні; перед грозою; перед заходом сонця. Утворіть словосполучення, запишіть.

8. Прочитайте поетичні висловлювання. Визначте їх спільну тему.

1. Україна моя починається там, де доля моя усміхається, і, як небо, як даль солов'їна, не кінчається Україна (П. Осадчук). 2. Люблю тебе, мій рідний краю, мов до матері, я горнусь. Ридаси ти — і я ридаю, смієси ти — і я сміюсь (В. Гренджа-Донський).

Виділіть дієслова, визначте особу, число, час. Обґрунтуйте, чим зумовлені ці ознаки дієслів.

Випишіть дієслова-антоніми. У якому висловлюванні антоніми виконують образну функцію?

Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні, поясніть їх значення. З якою метою їх використано в тексті?

9. Спишіть вислови, замінюючи, де потрібно, неозначену форму дієсловами теперішнього або минулого часу. Розкрийте зміст висловів, побудувавши невелику усну розповідь за одним із них.

1. Хто бере — усе той (тратити), хто дає — усе (придбати) (Ш. Руставелі). 2. Щоб (бути) великим, треба (почувати) себе малим (Латинський вислів). 3. Радість (красити), а печаль (палити) (Нар. тв.)

Поясніть, у якій формі ви вжили дієслова (визначити особу або рід, число, час).

У третьому реченні підкресліть основу — підмет і присудок.

Випишіть антоніми. До якої частини мови вони належать? Зробіть висновок, яку роль

виконують антоніми у висловах.

Використання комплексних вправ такого типу у процесі роботи над лексико-граматичними розрядами слів сприятиме засвоєнню й актуалізації мовних і мовленнєвих знань, виробленню й удосконаленню в учнів умінь і навичок користуватися мовними засобами у процесі мовленнєвої діяльності.

У підсумку ще раз підкреслимо, що саме багатогранна лінгвістична природа слова визначає його значущу роль у мовному і мовленнєвому розвитку особистості. Необхідність же лексико-граматичного аспекту відповідає основній меті початкового шкільного курсу української мови — розвиток, удосконалення вмінь і навичок усного мовлення (слухання-розуміння, говоріння), читання і письма; формування знань про мову і мовних умінь; поглиблення уявлень школярів про навколишній світ; розвиток мислення. Подальших досліджень потребує проблема пошуку інших шляхів мовного і мовленнєвого розвитку молодших школярів як необхідна передумова реалізації компетентнісного підходу в початковій освіті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О. І. Сучасна українська літературна мова / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. — К.: Академія, 2006. — 367 с.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. — К.: Академія, 2004. — 335 с.
3. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–2 класи. — К.: Початкова школа, 2003. — 292 с.
4. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 3–4 класи. — К.: Початкова школа, 2003. — 292 с.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
6. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Гриценка. — 2-е вид, перероб. і доп. — К.: Вища школа, 1997. — 493 с.
7. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — 750 с.

УДК 811.161.2(07)

Людмила РОЄНКО

ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ ТА ЧИТАННЯ

У статті розглядаються можливості використання технологій розвитку критичного мислення на різних етапах уроків рідної мови та читання в початкових класах.

В статье рассматриваются возможности использования технологий развития критического мышления на разных этапах уроков родной речи и чтения в начальных классах.

The article considers the possibility of using of the technology of critical thinking in the different stages of the lesson of the native speech and reading in the primary school.

Сучасна школа покликана виробити в кожного учня звичку активно брати участь у вирішенні важливих питань життя колективу, вміння формувати, висловлювати і відстоювати свою думку, поважати думку інших людей. Готувати молодь до життя в таких умовах неможливо шляхом бездумного засвоєння встановлених істин. Творчих педагогів хвилює проблема «мовчання школярів», їхня байдужість чи невміння інколи висловитися з приводу аргументування власних суджень, визначення ставлення до них. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є сформованість у школярів критичного мислення.

Процеси демократизації та глобалізації освіти в сучасних умовах передбачають формування критичного мислення в учнів уже з молодшого шкільного віку. Окремі аспекти зазначеної проблеми розглядалися у роботах А. Байрамова, С. Векслера, А. Липкіної, Л. Рибак, В. Сінельнікова. Вчені ставили питання про вироблення вміння самостійно осмислювати навчальний матеріал, виконувати нестандартні завдання, підводити підсумки, помічати як власні помилки, так і помилки своїх ровесників.